

PHASELIS

Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi
Journal of Interdisciplinary Mediterranean Studies

Issue VII (2021)

Phaselis'in Devlet Agorası: Tetragonal Agora

State Agora of Phaselis: Tetragonos Agora

Tolga KARAHAN

 <https://orcid.org/0000-0001-5323-2700>

The entire contents of this journal, *Phaselis: Journal of Interdisciplinary Mediterranean Studies*, is open to users and it is an 'open access' journal. Users are able to read the full texts, to download, to copy, print and distribute without obtaining the permission of the editor and author(s). However, all references to the articles published in the e-journal *Phaselis* are to indicate through reference the source of the citation from this journal.

Phaselis: Journal of Interdisciplinary Mediterranean Studies is a peer-reviewed journal and the articles which have had their peer reviewing process completed will be published on the web-site (journal.phaselis.org) in the year of the journal's issue (e.g. Issue IV: January-December 2018). At the end of December 2018 the year's issue is completed and Issue V: January-December 2019 will begin.

Responsibility for the articles published in this journal remains with the authors.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License.

Citation Karahan T. 2021, "Phaselis'in Devlet Agorası: Tetragonal Agora". *Phaselis* VII, 55-71.
<http://dx.doi.org/10.18367/Pha.21006>

Received Date: 08.01.2021 | Acceptance Date: 09.02.2021
Online Publication Date: 07.05.2021

Editing Phaselis Research Project
www.phaselis.org

Geliş Tarihi: 08.01.2021
Kabul Tarihi: 09.02.2021
Yayın Tarihi: 07.05.2021

PHASELIS

VII (2021) 55-71
DOI: 10.18367/Pha.21006
journal.phaselis.org

Phaselis'in Devlet Agorası: Tetragonal Agora

State Agora of Phaselis: Tetragonos Agora

Tolga KARAHAN *

Öz: Günümüzde Kemer-Tekirova beldesi sınırları dahilinde yer alan ve Üç Adalar'dan Çandır Vadisi boyunca uzanan bir konumda yer alan Phaselis Antik Kenti, Bronz Çağı'ndan itibaren Akdeniz ticaret rotaları üzerinde bulunan önemli bir kenttir. Kent üç adet doğal limanı ve lagünü sayesinde, bölgenin diğer liman kentlerine oranla oldukça öncelikli bir konuma sahiptir. Geniş alana yayılmış ve farklı minvalerde ürünlerin ihraç edilmesine olanak sağlayan emtia çeşitliliğine sahip hinterlandı sayesinde kent, emporion oryantasyonlu gelişim sergilemiştir. Ticaretin bu denli yüksek hacimli yapıldığı kentte antik kaynaklardan bilinen Hellenistik Dönem Agorası, Domitianus Agorası, Tetragonal Agora ve Merkezi ve Güney Liman bölgelerinde yer alan depo ve dükkan yapıları ve Doğu Roma Agorası bulunmaktadır. Bu ticaret yapılarından biri olan Phaselis Tetragonal Agorası, bu makalenin konusu olup yapının mimari özellikleri, fonksiyonu, işlevi ve kentin yerleşim arkeolojisindeki yeri mercek altına alınmıştır.

Anahtar sözcükler: Phaselis, Agoralar, Tetragonal Agora, Yerleşim Arkeolojisi

Abstract: Today, Phaselis antique city, which is located within the borders of Kemer-Tekirova town and extends along the Çandır Valley from the Three Islands, is an important city on the Mediterranean trade routes since the Bronze Age. The city has a high priority compared to other port cities of the region thanks to its three natural harbors and its lagoon. Thanks to its hinterland, which is spread over a wide area and has a variety of commodities, which allows the export of products in different ways, the city has developed with an empire orientation. In the city, where trade was carried out with such a high volume, there are Hellenistic Period Agora, Domitian's Agora, Tetragonal Agora and warehouse and shop structures in the Center and South Harbor regions and the Eastern Roman Agora, which are known from ancient sources. The Phaselis Tetragonal Agora, one of these commercial buildings, is the subject of this article, and the architectural features, function, function and the city's place in settlement archeology have been scrutinized.

Keywords: Phaselis, Agoras, Tetragonal Agoras, Settlement Archaeology

* Ph.D., Akdeniz Üniversitesi, Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Akdeniz Eskiçağ Araştırmaları Anabilim Dalı, Antalya. <https://orcid.org/0000-0001-5323-2700> | tolgakarahan34@gmail.com
Makale, yazarın "Liman Yerleşimlerinde Agoraların Sosyal Hayattaki Yeri ve Mimari Düzenlemesi: Phaselis Tetragonal Agorası" başlıklı yüksek lisans tezinin yeniden ele alınıp analitik değerlendirilmesi ve sentezlenmesi vasıtasıyla üretilmiştir.

Giriş

Phaselis jeostratejik konumu itibarıyla Bronz Çağı'ndan itibaren Akdeniz deniz taşımacılığı açısından Doğu Akdeniz'in en işlek ticaret rotalarından biri üzerinde olan lokasyonu sayesinde ön plan çıkmaktadır¹. Ayrıca kent Klasik ve Hellenistik dönem tarihinde Lykia ve Pamphylia bölgelerinin arasındaki tampon bölgeyi oluşturan (bazı kısa süreli talihsiz intervaller sayılmazsa) otonom bir sınır kenti olması sıfatıyla dikkat çeker². Gemilerin yanaşması için elverişli üç doğal limana ve bir lagüne sahip olması sayesinde kent Akdeniz deniz ticaretinde kuruluşundan itibaren aktif olarak rol almış ve hinterlandında bulunan çeşitli minvallerdeki emtiaların ticaretini yaparak refah içerisinde varlığını devam ettirebilen bir emporion vasfını korumuştur³. Bu sebeple Phaselis'in yerleşim arkeolojisine bakıldığında, klasik anlamıyla bir emporion örnek teşkil edencesine polis'in (aşağı kentin) planı kamu ve idari yapıların haricinde tamamen resmi, gayri resmi ve özel teşebbüslerle oluşturulmuş agoralar⁴ ve alışveriş mekanları/dükkanlarla doludur.

Kentin günümüzde toprak üstünde görülen mimari yapısı büyük ölçüde Roma ve Doğu Roma dönemlerine aittir. Ancak kentin ana yapılarında Arkaik Dönem'den başlayıp Klasik ve Hellenistik dönemlere kadar birçok mimari yapı elemanları (işlenmiş bloklar), epigrafik belgeler (yazıtlar) şipolyen malzeme olarak kullanılmıştır. Kentin agoralarının yer aldığı ana cadde üzerinde yürürken bile ise siyah figür vazo fragmanlarına rastlamak mümkündür.

Bu makalede imparator Hadrianus'a adanan Tetragonal Agora ele alınacaktır. Kent içerisinde Tetragonal Agora ile birlikte, kent merkezinde bilinen en erken tarihli yapı olan Domitianus Agorası ve hem merkezi limanda hem de güney limanda konuşlandırılmış dükkanlardan ve depo yapılarından oluşan ticaret mekanları bulunmaktadır.

Phaselis'te ticaretin kalbinin attığı mekanlar olan agoralar önemli yapı gruplarını oluşturmaktadır. Phaselis'teki İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen iki agoradan birisi olan Hadrianus Agorası/Tetragonal Agora⁵ yapı Küçük Hamam ve Tiyatro yapıları ile birlikte kentin meydanını oluşturan merkezi bir konumda -Büyük Hamam ile Domitianus Agorası arasında- konuşlandırılmıştır. Üzerinde ithaf yazıtını⁶ taşıyan anıtsal kapısı ile meydana açılarak kentin ana caddesi ile akropolis'e çıkan merdivenlerin önünde Tiyatro-Küçük Hamam üçgeninin içinde yer alır. Bu konumuyla bir yarımada üzerine imar edilmiş kentin tam merkezinde konumlanır.

¹ Akdeniz ticaret rotaları için bk. Braudel 1990, 68 vd. Ayrıca Naukratis'te Hellenion'unu kuran 12 kentten birisi de Phaselis'tir. Dolayısıyla Akdeniz ticareti için önemli ve söz sahibi kentlerden birisidir, bk. Hdt II. 178.

² Arslan & Tüner-Önen 2016, 301-302.

³ Phaselis'in üretim araçları için bk. Tüner-Önen 2008, 60-64; Atilla 2019, 14. Kentin Doğu Akdeniz kentleriyle olan ticari bağlantıları için bk. Tüner-Önen 2012, 205-210, ayrıca bk. Arslan & Tüner-Önen 2016, 314.

⁴ Kentte akropolis ve polis merkezinde çok sayıda agora tespit edilmiştir. Aristoteles Politika adlı eserinde polis olarak tanımlanan bir kentte çok sayıda ve farklı işlevde agoraların varlığına ilişkin bilgi vermektedir: Pol. 1331a'da kentin içerisinde, çiftçilerden ve tüm mallardan uzak tutulması gereken bir agora daha olmasından; 1331b'de, ticari malların olduğu agoranın, bağımsız agoradan ayrı bir yerde olması gerektiğinden; ticaret agorasının ise limandan ve kentten gönderilen mallar için uygun bir alanda konumlanması gerektiğinden bahseder. Ayrıca aynı pasajda bağımsız agoranın, boş zaman geçirme alanları ile özellikle kentin hakimleri ve rahiplerinin yemek yedikleri alanlara sahip olması gerektiğini vurgular. Ticaretin yanında kentin nabzının tutulduğu alanlar olan agoraların birçok kurumsal faaliyete ev sahipliği yapması hakkında ayrıca bk. Neils & Tracy 2003, 3; 7 vd.

⁵ Yaklaşık tam kare forma sahip olan Hadrianus Agorası/Tetragonal Agora, düzenli İon tipi agoraları kategorisine girmekte ve adını da bu formundan almaktadır. Coulton'a göre Anadolu'da en erken tetragonal agora tipine MÖ 170 yılına tarihlendirilen Pergamon agorasında rastlanılmaktadır bk. Coulton 1976, 176. Schäfer ise bu tipi MÖ IV. yüzyıla kadar erkene tarihlemektedir, bk. Schäfer 1981, 93. Tetragonal Agora örnekleri için bk. Pergamon Aşağı Kent Agorası, bk. Coulton 1976, 176, Ksanthos Batı Agorası için bk. Dönmez 2014, Ephesos Tetragonal Agorası için bk. Scherrer *et al.* 2006, 15-19. Konuya ilişkin olarak bk. Paus. VI. 24. 2; ayrıca bk. Wycherley 1942, 21-32.

⁶ TAM II 1194.

İmparator Hadrianus'un ikinci doğu seyahati sırasında kenti ziyaret etmesi beklendiği için imparatorun gelişine ithafen kentte türlü hazırlıklar yapıldığı bilinmektedir⁷. Phaselisli hayırhah Tyndaris tarafından inşa ettirilen söz konusu yapı da bu hazırlıklardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. İmparator'un 3. konsüllüğü ile 15. *tribunica potestası*'na işaret eden ithaf yazıtı dolayısıyla MS 10 Aralık 130 - 9 Aralık 131 tarihleri arasına tarihlendirilen bu agora, kentteki Hadrianus Kapısı ile aynı dönemde inşa edilmiştir⁸. Fakat yapı içerisinde bir Arkaik Dönem yazıtı ve Klasik Dönem seramik parçaları bulunması, söz konusu alanın erken dönemlerden itibaren benzer fonksiyon içeren kamusal bir alan olduğuna işaret etmektedir⁹. Ancak bu alanda şimdiye kadar bilimsel kazı ya da sondaj çalışması yapılmadığı için şu an için herhangi bir çıkarımda bulunmak mümkün değildir.

Tetragonal agoralarda yapıların dört tarafında dükkan sıraları ve portikolar olduğu görülmektedir. Ancak Phaselis Tetragonal Agorası'nın batı kesiminde yer alan bazilikanın (Agora Kilisesi olarak da adlandırılır) kazı çalışmalarının tamamlanmamış olması nedeniyle¹⁰ net bir şey söylemek mümkün değildir. Aynı zamanda agoranın bu kısmındaki dolgu toprak ve yoğun bitki örtüsü nedeniyle yapının duvarları da kesintisiz bir şekilde izlenememektedir. Geç Antik Çağ'da kullanımı nedeniyle bu alanda yapı kısmi değişikliklere maruz kalmıştır.

Meydandan yapıya zemin seviyesinden yüksekte ve ahşap taşınabilir bir merdiven yardımıyla giriş yapıldığı görülmektedir. Kapının sağında ve solunda *in situ* olarak korunmuş onurlandırma anıtları yer almaktadır (Fig. 2-3)¹¹. Kapının güney tarafında, yapıyla ilintili ve birlikte inşa edilmiş olan nymphaion'a ait kalıntılar bulunmaktadır. Ayrıca agoranın içerisine Doğu Roma Dönemi'nde bazilikal bir kilise inşa edilmiştir ve bu yapı Agora Kilisesi olarak adlandırılmıştır¹². Tüm bu özellikler göz önüne alındığında, Phaselis Tetragonal Agorası'nın da imparatorluk kültürle ilişkilendirilebilecek bir yapı olduğu varsaymak ihtimal dahilindedir¹³.

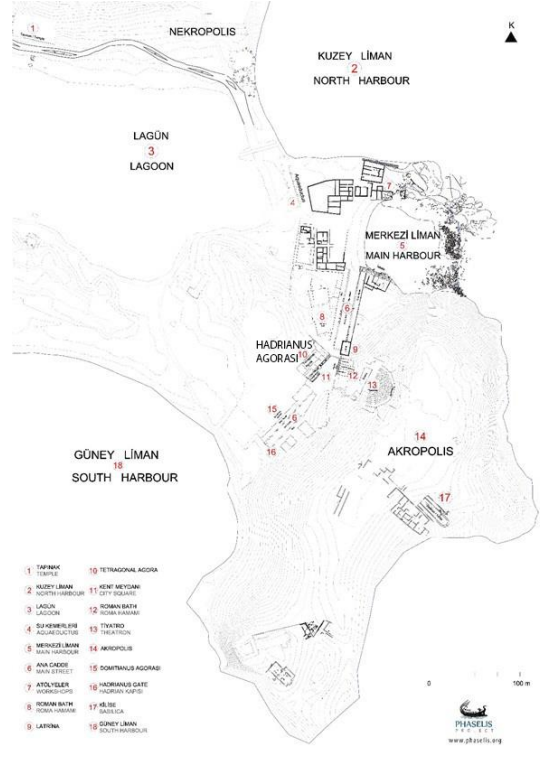

Fig. 1. Kent Planı

⁷ Hadrianus'un Phaselis'e gelişi ve kentteki hazırlıklar hakkında bk. Tüner-Önen 2013, 93-106.

⁸ Tüner-Önen 2008, 176, 317, 319; 2013, 96.

⁹ Tüner-Önen 2015, 110.

¹⁰ Söz konusu çalışmalar 1982-1983 yılları arasında gerçekleştirilmiş olup bu tarihten itibaren alanda herhangi bir kazı çalışması gerçekleştirilmemiştir; bk. Bayburtluoğlu 1982, 181-189; 1983, 301-312.

¹¹ Tüner-Önen 2008, 326, 333.

¹² Agoralara içerisinde yer alan bazilikalar hakkında bk. Cavalier & Descat 2012.

¹³ Roma İmparatorluk Dönemi ve özellikle MS I.-III. yüzyıllar arasında kalan süreçte agoralar, ticari olarak kullanılmalarının yanı sıra siyasi ve dini amaçlar için de kullanılmışlardır. Çünkü imparatorluk kültürü, Romalıların politik propagandası için oldukça önemliydi, bk. Akşit 1971, 141-142. Pausanias'ın (II. 3. 1) "Argos'ta pazarın ortasında, kaide üzerine kabartma figürleriyle işlenmiş bronz bir Athena vardır. Pazarın üstünde, Augustus'un kız kardeşi Octavia tapınağı bulunur" yönündeki aktarımından da anlaşılacağı gibi agoralar içerisinde imparatorluk kültürüyle ilgili olgu gerek

Fig. 2. Q. Voconius Saxa Fidus ve oğlu Q. Voconius Saxa Amyntias'ı Onurlandıran Yazıt

Fig. 3. Opramoas'ı Onurlandıran yazıt

Mimari Özellikleri

İzlenebildiği üzere dışı kapalı ve sınırları belli olan yapının üç tarafı kuzey, doğu ve güney- *portikolarla* çevrilidir. Yapının batı kanadında herhangi bir portiko olup olmadığı konusu bugün için belirsizdir, çünkü hem bu alanda yer alan bazilikal kilise nedeniyle yapı sonradan değişime uğramıştır. Ayrıca bu cephenin kazısı henüz gerçekleştirilmemiştir (Fig. 4-5)¹⁴.

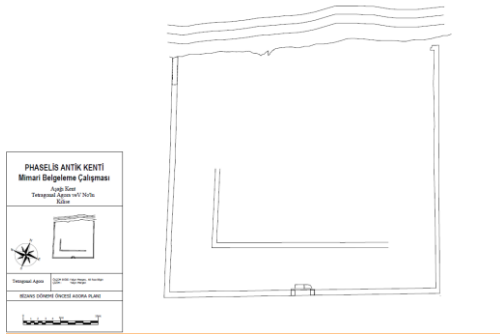

Fig. 4: Geç Antik Çağ Düzenlemeleri Sonrasında Orijinal Dönemden Kalanlar (Y. Mergen)

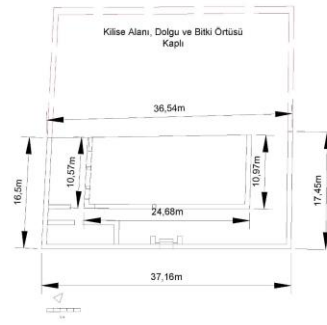

Fig. 5: Agora Planı

heykeller gerekse heroon yapılarıyla keskinleştirilmektedir. F. Kolb da agoralarda düzenlenen festivallerin örneklenmesini yapmakta ve agoraların aynı zamanda tanrılar adına festivaller düzenlenen alanlar olduğunu aktarmaktadır, bk. Kolb 1985, 15-20. Bu bağlamda Side Agorası örnek gösterilebilir, zira Side Macellumunda bulunan tholos, bir Thyke tapınağı olarak nitelendirilmektedir ve Side Agorası'nda ayrıca imparator kültü rahibinin bir heykeli vardır (Yapının bir macellum olarak tanımlanması A. M. Mansel tarafından yapılmıştır. Ayrıca bk. Atik 2002, 131-132; Alanyalı 2013, 452 vdd). Bu sebeple tholos'un bir imparator kült alanı olduğu düşünülmektedir, bk. Anabolu 2003, 10. Ephesos'ta ise Tetragonal Agora içerisinde, Romalı Tüccarlar Birliği tarafından imparator Claudius'un bir heykeli dikilmiştir. İmparatora ilişkin söz konusu heykel adağı, muhtemelen agoranın imparator kült merkezi işlevi ile ilişkilidir, bk. Scherrer *et al.* 2006, 142. Ayrıca bk. V. Evangelidis 2008, 128, aynı alanda imparatorluk kültü olduğu gibi, Caesar kültü de olduğunu aktarmaktadır.

¹⁴ Tetragonal agoraların diğer örneklerine bakıldığı zaman dört tarafta da portiko görülmektedir. Ephesos Agorası için bk. Scherrer *et al.* 2006, 15-19; Pergamon Agorası için bk. Coulton 1976, 176; Priene ve diğerleri için bk. Wyckley 1993, 21-32, 63-71.

Yapının meydana bakan anıtsal kapısı dışında mimari bezemeye sahip yapı elemanlarına ilişkin bir şey söylemek bugün için imkansızdır. Zira günümüze kadar korunmuş olan yapı kalıntıları arasında böyle bir yapı elemanı yoktur. Yapının içerisinde kuzey kanada gelişigüzel biçimde yerleştirilmiş olan arşitrav bloklarının buluntu yerlerine dair, geçmiş yıllarda yapılmış kazılara ilişkin kazı raporlarında ya da herhangi bir yayında bir değini bulunmamaktadır¹⁵. Söz konusu bloklar da oldukça aşınmış durumdadır.

Kuzey-güney eksenli yak. 225 m uzunluğundaki ana cadde üzerinde yer alan kent meydanının bir ucunda güney liman, diğer ucunda kuzey liman bulunmaktadır. Caddenin merkezi kuzey limana kadar 98 m, güney limana kadar 77.5 m boyunca uzanır (Fig. 6). Güney limanın kent meydanıyla olan kot farkı +5.75 m, merkezi limanla olan kot farkı ise +4.75 m'dir. Dolayısıyla güney limanla olan eğimi % 4.8, merkezi limanla olan eğimi ise %7.4'tür. Dolayısıyla henüz kazısı gerçekleştirilmemiş olsa da agoranın batı cephesi boyunca devam eden, kuzey güney doğrultulu bir cadde daha bulunmalıdır. Agoranın her iki yan cephesi boyunca devam eden doğu-batı doğrultulu ara sokaklar da bu cadde de birleşiyor olmalıdır. Hem Tetragonal Agora hem de güneyde konumlanan Domitianus Agorası'na mal girişi bu caddeye açılan kapılar vasıtası ile gerçekleştirilmiş olmalıdır. Henüz kazısı yapılmamış olduğu için söz konusu emtia kapılarına ilişkin bir şey söylemek bugün için imkansızdır¹⁶.

Fig. 6: Ana Cadde Güney ve Kuzey Seksiyonları

Kentin MS II. yüzyıl yapılarında görüldüğü gibi, agoranın duvar örgülerinde de içi moloz dolu çift sıra blok örgüsü (*opus emplecton*) izlenmektedir¹⁷. Geç Antik Çağ'da bu blokların iç tarafındakiler alınarak yerine moloz taşlar kullanılmak suretiyle yeni bir duvar örülmüştür. Buradan alınan bloklar devşirme malzeme olarak diğer yapılarda ve agora içerisinde bulunan bazilikada şipolyen malzeme olarak kullanılmıştır. Blokların araları ise 0.12 m boyutlarında sıva ile kaplanmış ve sıvaya kiremit tozu eklenmiştir. Kesme blok taş işçiliği herhangi bir sisteme bağlı olmadığı için söz konusu sıva bu işçiliği örter ve cephe kısmına bakıldığında özenli bir işçilik varmış izlenimi uyandırır¹⁸. Yapının genelinde dış duvar korunmuştur ve büyük bir bölümü ayakta. Yalnızca batı duvarı bazilika içerisinde kaldığı için geçmiş yıllarda burada bir kazı çalışması gerçekleştirilmemiş ve alan yoğun toprak - bitki örtüsü altında kalmıştır. Duvarlarda genel olarak fanglomera blokların kullanıldığı görülmektedir¹⁹. Kaba taneli breş olarak da literatüre geçen bu bloklar yapının diğer duvarlarında olduğu gibi *pseudo-isodomik* düzen yerine *isodomik* düzende yerleştirilmiştir ve 0.70 - 0.80 m uzunluğa, 0.60 ile 0.80 m arası değişen genişlik ile ortalama 0.50 ile 0.70 m arası yüksekliklere sahiptir. Fanglomera

¹⁵ Agora'da gerçekleştirilmiş olan çalışmalara ilişkin bk. Bayburtluoğlu 1982, 181-189; 1983, 301-312.

¹⁶ Schäfer *et al.* 1981, 120.

¹⁷ Yaklaşık olarak agora ile aynı tarihlerde inşa edilen Küçük Hamam ile Latrina'da ve kentin hinterlandında yer alan aynı döneme tarihlenen çiftlik yerleşimlerinde de aynı duvar tipi görülmektedir. Küçük Hamam ve Latrina için bk. Öner 2018b; 2020; çiftlik yerleşimi için bk. Kizgut 2017, 199-215. *Opus emplecton* için bk. Vit. II. 8.

¹⁸ Schäfer *et al.* 1981, 92.

¹⁹ Phaselis kentinde kullanılan yapı taşlarına ilişkin olarak ayrıca bk. Öner 2018a.

bloklardan²⁰ inşa edilen yapının sadece kuzey duvar bloklarının bir kısmı bosajlıdır bir kısmı ise düz bloklardan oluşmaktadır²¹.

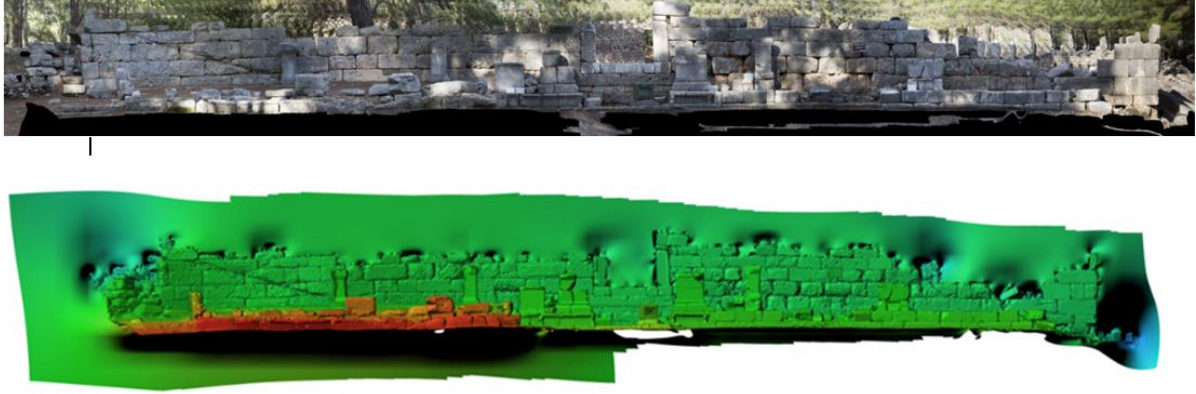

Fig. 7: Cephe Duvarı Fotogrametrik Görünüş

Batı duvar aynı zamanda cephe duvarıdır ve 37.16 m uzunluğu sahiptir²² (Fig. 7). Kuzey bölüm, duvar hattının en tahrip olmuş bölümdür. Kuzey duvarıyla birleşim yaptığı noktadan itibaren yıkılma vardır ve 4 adet blok yüksekliği olan 3.20 m’den zemin seviyesinde bulunan bir adet bloğa kadar kademeli olarak bloklar devrilmiştir. Yaklaşık 1 m sonra tekrar yükselme başlamakta ve tekrar yükseklik 3.20 m’ye ulaşmaktadır. İkinci bölümde ise genel olarak korunmuş bir hat izlenmektedir ve zeminden dört blok sırası kadar blok korunarak günümüze gelmiştir²³ (Fig. 8).

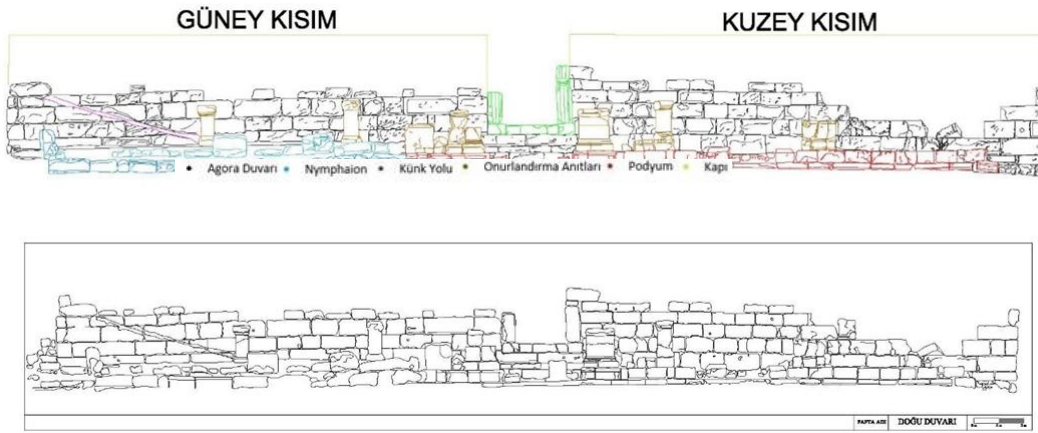

Fig. 8. Doğu Ana Cephe Rölövesi

²⁰ Öner 2018b; 2020.

²¹ Fig. 13’te de görüleceği üzere, kuzey ana duvarda izlenen bosajlı bloklar, duvarı meydana getiren yatay atkı sıralarına makul bir şekilde entegre edilmek amacıyla yine duvarın çok farklı noktalarında akılcı bir şekilde kullanılmıştır. Yani her bir bosajlı blok zorunlu-pratik olarak kendi dikey hacmine uygun olan atkı sıralarında uygulanmıştır. Kuzey duvarı vücuda getiren blokların yüzey işçiliklerinde görülen heterojen formlar ışığında, MS 141 yılında meydana gelen deprem ile yıkılan söz konusu duvarın ivedi tadilatında erken dönemlere ait farklı karakterlerdeki örgü malzemelerinin (bosajlı blokların) kullanıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla yapının yalnızca arkeolojik açıdan tarihlendirilmesinde söz konusu devşirme bosajlı blokların dikkate alınması anakronik bir paradoksa mahal vereceği açıktır. Zira yapının epigrafik veriler ışığında kesin tarihinin biliniyor olması bu arkeolojik tartışmayı gereksiz kılmaktadır.

²² Bu çalışmada Batı Duvar, kuzey ve güney bölüm olarak iki bölüm halinde incelenmiştir.

²³ Phaselis kazılarının geçmiş dönem çalışmalarına ait raporlar ve fotoğraflar incelendiğinde, en üst seviye blokların bu çalışmalar sırasında yerleştirildiği görülmektedir, ayrıntılı bilgi için bk. Bayburtluoğlu 1982, 181-189; 1983, 301-312.

Yapının iç ve dış duvar yükseklikleri zemin düzenlemelerinden dolayı farklılık göstermektedir. Yapının MS 141 depreminden sonra dış duvarının dibine bir podyum inşa edilmesi ve güney kısımda bir *nymphaion* olmasından dolayı yükseklik farkları görülmektedir. Burada depremde sonra inşa edilmiş podyum, duvar yapısının da farklılıklar göstermesi, depremde sonra yeniden inşa edilmiş ve tamir edilmiş olduğunu göstermektedir. Duvar hattının bu hizasında güney duvarla birleşme noktasından 1.90 m yükseklikten başlayıp 5.90 m boyunca aşağıya doğru devam ederek *nymphaion*a dökülen suyu taşımak için yapılmış bir künk yolu bulunmaktadır (Fig. 9). Bu oyuk 20 cm genişliğinde ve 3-4 cm derinliğindedir. Duvarlardaki işçilik ise, cephe duvarında *isodomik* blok sırası kullanılırken, kuzey duvarında *pseudo-isodomik*²⁴ duvar işçiliği tercih edilmiştir. Kuzey duvarda farklı bir duvar örgü sistemi kullanılmıştır²⁵.

Buradaki künk yolu yapının henüz kazısının yapılmadığı güney duvarından başlamaktadır. Agoranın bu cephesi ile Domitianus Agorası arasında doğu-batı yönelimli bir ara sokak bulunmaktadır. Sokağın ana cadde yönündeki başlangıcında örülmüş olan moloz duvar bu sokağın girişinin geç dönem içerisinde kapatıldığını gösterir. Burada yer alan dolgu nedeniyle sokağın dış kesiminde yer alan yükselti net olarak algılanamamaktadır. Fakat meydana uzak olması meydan düzenlemesi nedeniyle ortaya çıkan yükselti farkının burada olmadığına işaret etmektedir. İzlenebilen yükseklik dıştan 1.90 m iç tarafta ise 3.20 m'dir. Dış tarafta dört sıra blok yüksekliği takip edilirken iç tarafta altı sıra blok yüksekliği takip edilmektedir (Fig. 10).

Bu duvarda blokların *pseudo-isodomik*²⁶ düzende yerleştirildiği görülmektedir. Üçüncü blok sırasında *pseudo* olarak kullanılan blokların ise dışarıya doğru 0.40 m çıkıntı yaparak bir pervaz oluşturduğu izlenmektedir. Hem mimarisinden hem de künkleri sabitlemek için kullanılan hidrolik harç izlerinin bulunmasından dolayı söz konusu çıkıntının künkleri taşımak için inşa edilmiş bir pervaz olduğu söylenebilir²⁷. Bu sadece bir öngörü ile sınırlanmış olmakla birlikte, MS 141 depremi sırasında, yapının cephe veya kuzey duvarında bir yıkılma gerçekleştiyse, burada gerçekleşen bir tamirattan veya yeniden yapımdan dolayı onarımlar ve eklemeler olabilir.

Fig. 9: Künk Yolu Detayı

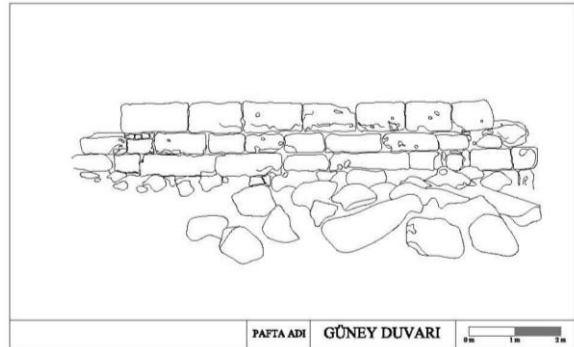

Fig. 10: Güney Duvarı; İzlenebilen Duvar Sırası Rölövesi

²⁴ Scranton 1941, 71 vdd.

²⁵ Ayrıca bk. dn 21

²⁶ Antikitede taş işçiliği ve *pseudo-isodomik* duvar tipi için bk. Fırat 2016, 12.

²⁷ Schäfer *et al.* 1981, 43. Aynı zamanda J. Schäfer, duvar hattının batı kanadında yer alan kemerli yapının, bu künklerin ağırlığını zemine yaymak için inşa edilmiş olduğunu aktarmaktadır, bk. Schäfer *et al.* 1981, 120. J. Schäfer hem Domitianus hem de Tetragonal Agora'nın birer emtia kapısı olduğunu düşünür. Dolayısıyla bu kemerli yapı altında emtia ticareti gerçekleştirilmesi mantıklı gözükse de güncel ve geçmiş yıllardaki çalışmalarda böyle bir öneriyi kanıtlayacak herhangi bir materyale ulaşılamaması düşüncüyü teoride bırakmaktadır.

Yapının kuzey duvarı ise *pseudo-isodomik* duvar örgü tekniğine sahiptir ve batı kısmındaki ufak bir tahribat dışında son derece iyi korunmuştur (Fig. 11-13). Bloklar 3.20 m'den 1.00 m'ye kadar devrilmiştir ve tekrar iki sırada birer blok yükselerek 2.20 m'den 4.10 m'ye yükselmiştir. Bu hat duvar sonuna kadar korunmuştur. Nitekim buradaki sokak, dolgu ile kaplı olduğundan eğimli bir haldedir ve bu eğimden dolayı duvar hattının doğu bölümü 2.4 m yüksekliğindedir. Eğim ise duvarın 11. m'sinde başlayıp 22 m boyunca devam etmektedir. Dolayısıyla 22. m'de duvar 1.90 m'lik bir toprak tabakada kalmıştır ve bu da %2'lik bir eğim yaratmaktadır.

Fig. 11: Kuzey ve Kuzeydoğu Cephe Hava Fotoğrafi

Fig. 12: Kuzeydoğudan Görünüş

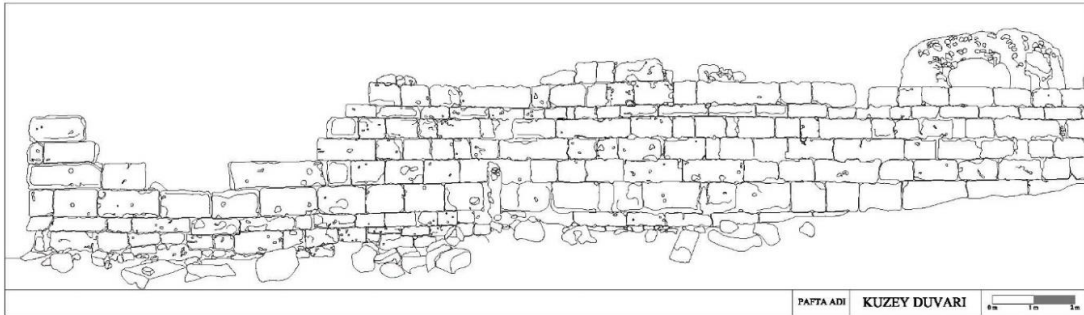

Fig. 13: Kuzey Cephe Duvarı Rölövesi

Yapının zemini tıraşlanarak düzeltilmiş; daha sonra ise dolgu malzemeleriyle doldurularak sert bir hale getirilmiştir. Doldurulan alan ile kentin meydanı arasında bir kot farkı oluşmuştur. Agoranın iç tarafı ile meydan aynı yükseklikte değildir, iç taraf (avlu) zemini meydandan yaklaşık olarak 1 m kadar daha yüksektir. Yine aynı şekilde portiko sırası da avluyla aynı yüksekliğe sahiptir, fakat stylobat sırası +0.35 m yüksekliğindedir.

Gerek mimari formu gerekse ele geçen buluntular, Tetragonal Agora'nın Roma İmparatorluk Dönemi'nin geç evrelerine ve Doğu Roma İmparatorluk Dönemi'nin başlarına kadar yoğun olarak kullanıldığına işaret etmektedir²⁸. Bundan dolayı yapı üzerinde birçok evre ve yapısal değişiklikler tespit edilmektedir, nitekim yapı alanı bir agoradan kutsal bir alana dönüştürülmüştür. Özellikle yapının içerisine inşa edilen bazilikal planlı kiliseden sonra, yapı tümüyle kilise formuna evrilmiştir. Bu da yapının her alanında değişiklikleri beraberinde getirmektedir.

²⁸ Yapı içerisinde ele geçen buluntular için bk. Karahan 2019, 118-138.

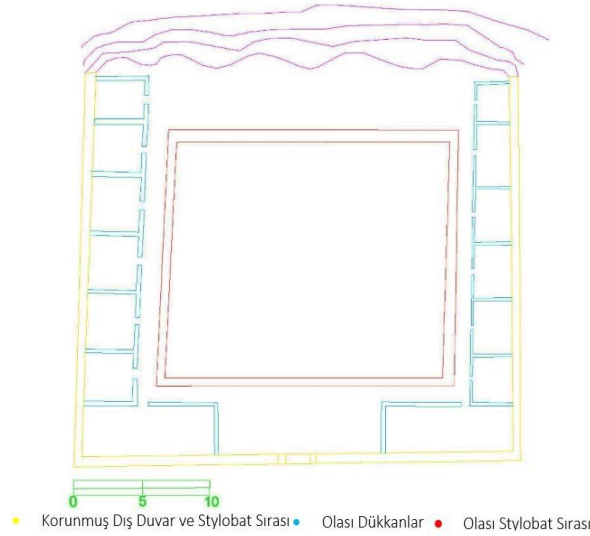

Fig. 14. Dükkan Sıraları, Portikolar ve Stylobatların Olası Rekonstrüksiyon Planı²⁹

En yoğun değişikliklerin portikolarda gerçekleştirildiği görülmektedir. Zira bu alanlarda olası dükkan sıralarına dair herhangi bir kalıntıya ulaşılamamıştır. Bu durum söz konusu alanların kiliseye geçişin sağlandığı koridorlar olarak düzenlendiğini düşündürmektedir. Dönüşüme uğramamış Tetragonal Agora örneklerinde her ne kadar bu alanlarda dükkan veya atölye yapılarının olduğu görülse de Phaselis Tetragonal Agora'nın orijinal evresinde buralarda dükkanların olup olmadığı hususunda net bir şey söylemek zordur, zira güneydoğu köşesinde Geç Roma Dönemi'nden kalmış, kısmen korunan bir mekan dışında herhangi bir kalıntı bulunmamaktadır. Burada muhtemelen bir portiko söz konusudur. Var olan mekanın tamamı göz önüne alındığında stylobatlarla olası mekanların ön cephe duvarları arasında 2 m'lik bir mesafenin olması gerektiği öngörülmektedir. Plan gereği yapının simetrik bir nizamda inşa edilmesi gerekli olduğundan söz konusu tespitin, portikoların mesafeleri hakkında bilgi verebileceği görülmektedir. Cephe duvarı ile stylobatlar arasında bulunan 5 m'lik alanın 2 m'si portikoya ayrılmış, geri kalan 3 m'lik alan ise olası dükkanların derinliğini oluşturmuştur. Nitekim güney portikonun doğu köşesinde Doğu Roma Dönemi'nde gerçekleşen ikincil yapılaşmalarla belirlenmiş bir odanın hacmi-sınırları ve plan karakteri portikonun 2 m olabileceğine dair öne sürülen fikri desteklemektedir. Olası dükkanların genişliğinin ise ne kadar olduğu, payelerin orijinal yerlerinin bilinmemesi ve başka herhangi bir mimari kalıntıya ulaşılamaması nedeniyle net değildir. Öyle ki; agoranın tüm iç hatlarını dolaşan portiklerdeki orijinal evreye ait dükkan duvarlarının agoranın dış hatlarını belirleyen ana duvarlara organik bir biçimde bağlanmadığı mevcut rölöve üzerinde okunabilmektedir. Bu durumda dükkan yapılaşmalarının aynı evre içerisinde, müteakip ikincil bir inşaat faaliyeti ile tuğla veya basit moloz taş gibi farklı hafif mimari malzemelerin kullanımıyla gerçekleştiği düşünülmelidir (Fig. 14).

Yapının kuzey kanadında, bazilikanın apsisinin arka tarafına doğru uzanan portikonun, din görevlilerinin bazilika içerisine apsisin her iki tarafında yer alan kapılardan girişini sağlamak için düzenlendiği görülmektedir. Burası odalara ayrılmıştır ve batıya doğru ikinci odanın içerisi mozaikle kaplıdır (Fig. 17-18). Söz konusu odaların duvar örgü işçiliği ve duvarda kullanılan materyaller, bazilika yapısıyla benzerlik göstermektedir. Oldukça değişim görmüş kuzey kanatta, yapının orijinal

²⁹ Tetragonal agoralarda, dört tarafta da portiko olduğu görülmektedir. Burada yer alan rekonstrüksiyon planında, mevcut rölöve, toprak dolgudan dolayı net olarak okunmadığı için net bir mimari açıklamada bulunmak sakıncalıdır. Dükkan kalıntılarına ulaşılamamış olsa da, varsayımsal dükkan sırası plandaki gibi olmalıdır.

Çatının, yapının avlusunda bulunan sarnıç için yağmur sularının biriktirilmesine imkan verecek özellikte olması beklenmektedir. Bunun için ise yapının avlusunun sertleştirilmiş veya sıkıştırılmış toprak yerine döşemelerle kaplı olması gerekmektedir (Fig. 16). Söz konusu döşem üzerinde de çatıdan sarnıca doğru suyun yönleneceği bir gider bulunduğu öngörülebilir. Fakat geç dönem kullanımları sırasında yapılmış olan değişiklikler veya yapının işlevini yitirmesinden sonra yapıda devşirme malzeme olarak kullanılabilecek malzemelerin alınmış olmasından dolayı döşemeler kaldırılmıştır. Nitekim özellikle *akropolis*'te yoğun olarak bulunan Doğu Roma dönemi yapılarında kentin Roma Dönemi malzemesinin devşirme olarak kullanıldığı izlenmektedir³². Yapı içerisinde bulunan tek döşeme malzemesi ise 0.3 cm kalınlığında 0.10 cm genişliğinde olan ufak bir döşeme parçasıdır (Fig. 16). Bu parça zeminde döşeme olduğu fikrini güçlendirmektedir.

Fig. 16. Döşeme Parçası

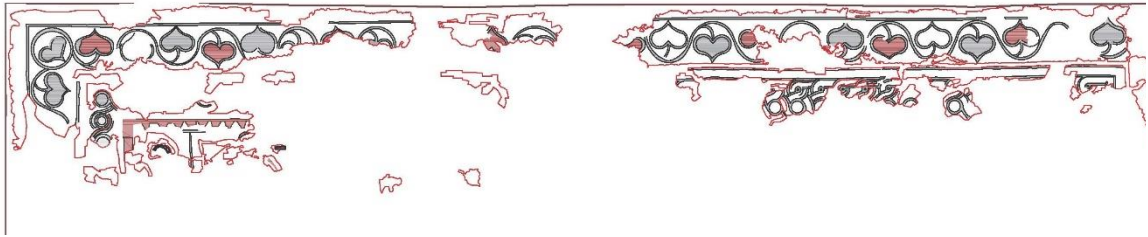

Fig. 17: Mozaik Çizimi

Zemin düzenlemelerinden biri de yapının kuzey kısmında yer alan portikonun bir bölümünde izlenen mozaik kullanımıdır. Nitekim güney kısmında yer alan ve bazilikanın narteksine geçişi sağlayan kapının halk; kuzey tarafta mozaik döşemli koridordan geçilen kapının ise din adamları tarafından kullanıldığı söylenebilir. Mozaik doğu-batı doğrultusunda 11.30 m uzunluğunda; kuzey-güney doğrultusunda ise 5.40 m genişliğinde olup odanın tamamını kaplamaktadır (Fig. 17-18).

Yapının su ihtiyacı batı kısmında yer alan kamu sarnıcı ve yapının avlusunda bulunan sarnıç sayesinde giderilmiştir. Kent içindeki su kemerleri vasıtasıyla Tetragonal Agora'nın batı tarafında yer alan bir sarnıca getirilen su, oradan yapının güney duvarında bulunan pervaza aplike edilmiş künkler vasıtasıyla taşınarak *nymphaion*'a ulaştırılmıştır (Fig. 9)³³. Buradan ana caddenin altından geçirilerek de Küçük Hamam'a ve Latrina'ya sevk edilmiştir. Söz konusu kamusal alanlarda kullanılan temiz su, ana caddenin altından devam eden drenaj sistemi vasıtasıyla orta limana kirli su olarak dökülmektedir³⁴. Yapının su ihtiyacını karşılayan bir diğer unsur ise, agora meydanında yer alan

³² Schäfer *et al.* 1981, 144.

³³ Agoralar içerisinde bulunan *nymphaion*, sarnıç ve çeşme yapıları için bk. Dickenson 2017, 363, ayrıca bk. Cavalier & Descat 2012, 153-166.

³⁴ Schäfer *et al.* 1981, 42. Ayrıca Phaselis hidrografi sistemleri için bk. Kürkcü 2015, 69-79; 2016, 103, 121. Agoranın ana caddeye bakan doğu cephesinin güney tarafında bulunan *nymphaion*, günümüze ulaşan kalıntılardan anlaşıldığı üzere yalaklı ve sütunlu bir yapı tarzında inşa edilmiştir. Kuzey-güney doğrultusunda genişliği 12.90 m, derinliği ise 6.80 m'dir. Kalıntıların zemin seviyesinde korunmuş oldukları görülmektedir ve korunan blok yüksekliği 0.40 m'dir. Çeşme yapısının havuz bölümü ile cephesi arasında kalan kısımda ise 0.40 m'lik bir yalak bölümü vardır ve cephe kısmında yer alan zemin bloklarının orta kısmındaki bloğun 0.15 m'lik bir deliğe sahip olduğu; muhtemelen bu delikten geçen künkler vasıtasıyla suyun, ana caddenin alt kısmından Küçük Hamam'a aktarıldığı görülmektedir.

sarnıçtır. Yağmur sularını biriktirmek amacıyla agoranın avlusunun güney kısmından 5 m kuzeye, doğu kısmından ise 2 m batıya inşa edilmiş, yaklaşık 1.30 m ağız çapına sahip olan sarnıcın ölçülebilen derinliği 4.40-5 m arasındadır ve duvarları sıvalıdır.

Agoranın geç dönem kullanımı sırasındaki değişikliklerin ana etmeni agora bazilikasıdır (Fig. 19). Nitekim bütün yapılan değişiklikler agorayı, bazilikal planlı bir kilise olarak kullanma amacıyla gerçekleştirilmiştir. 26.60 m uzunluğunda ve 14.40 m genişliğinde inşa edilen yapı, agoranın neredeyse yarısını kaplamaktadır ve yapının batı kanadına inşa edilmiştir. Üç neflidir ve orta nef 7.86 m genişliğindedir. Nef üzerinde yer alan sütunlar üzerindeki mesafe ise 4.20 m'dir. Yapının korunmuş apsisi yarım daire formu olmakla birlikte

Fig. 18: Mozaikli Oda

çapı yaklaşık 6.10 m'dir ve silindiri 3 m yüksekliğe sahiptir. Yuvarlak kemerli 3 penceresi vardır. Bu pencerelerden batı taraftaki iyi korunmuştur fakat diğer 2 pencere pek iyi korunamamıştır. Bu pencerelerdeki lentolar kesme bloklardan oluşmaktadır ve devşirme malzeme olarak kullanılmaktadır. Orta pencerede bulunan lentolar yapının içerisine doğru eğim göstermekle beraber çok iyi korunamamıştır. Bu pencerelerden dışarı bakıldığında, apsisin tam arka kısmına denk gelen bölümde 3.50 m uzunluğunda bir oda vardır ve burası batı nefe geçiş için kullanılmaktadır.

Yapının güney kısmında 8.51 m genişliğinde ve 14.57 m uzunluğunda bir alan bulunmaktadır. Söz konusu alanın narteks olarak kullanılması çok mümkün gözükmemekle birlikte, üstü açık bir avlu olarak işlev görmüş olması daha muhtemeldir. Bu alana agoranın güney portikosundan geçiş yapılabilmesi için basamak bulunmaktadır. Daha önce bahsedildiği gibi bu alanın, halkın kilisenin içerisine geçiş yaptığı yer olması muhtemeldir.

Duvar kalınlıkları güneyde 0.70 m, batıda 0.60, doğuda 0.90 ve apsis duvarında ise 1.02 m'dir. Güney tarafa bitişik olan duvarların kalınlığı 0.60-0.85 m arasındadır, aynı zamanda bu duvarlar agoranın dış duvarının da uzantısıdır. Kırık taş ve harçlı duvar işçiliği gösteren bazilikanın doğu duvarı 3.50 m yüksekliğinde ve yapının güney duvarından başlayarak kuzey portiko sırasına kadar uzanmaktadır. Bu duvar bazilikayı sınırlayan dış duvardır.

Agora Kilisesi'nin kesin tarihlendirilebilmesi için herhangi bir epigrafik veya arkeolojik ipucu bulunmamaktadır³⁵. Phaselis'te geçmiş yıllarda çalışma yürüten J. Schäfer, kilisenin, kentin böylesi önemli bir noktasında ve bir kamusal yapısında yer alabilmesi için özel izne sahip olması gerektiğini belirterek bu izinlerin en erken MS IV. yüzyılda verildiğini aktarmaktadır. Fakat formu dolayısıyla, yapıyı MS V ve VI. yüzyıl içlerine tarihlendirmektedir³⁶. Y. Mergen ise, detaylı bir çalışma yapılmamış olmasına rağmen, yapının plan özellikleri, örtü sistemi ve malzeme teknik özellikleri açısından Lykia Bölgesi'nde bulunan MS VI. yüzyıl kilise örnekleriyle karşılaştırmakta ve duvarların en erken MS VI. yüzyıla tarihlendirilebileceğini ifade etmektedir³⁷.

³⁵ Schäfer *et al.* 1981, 97.

³⁶ Schäfer *et al.* 1981, 97 vd.

³⁷ Mergen 2020, 339.

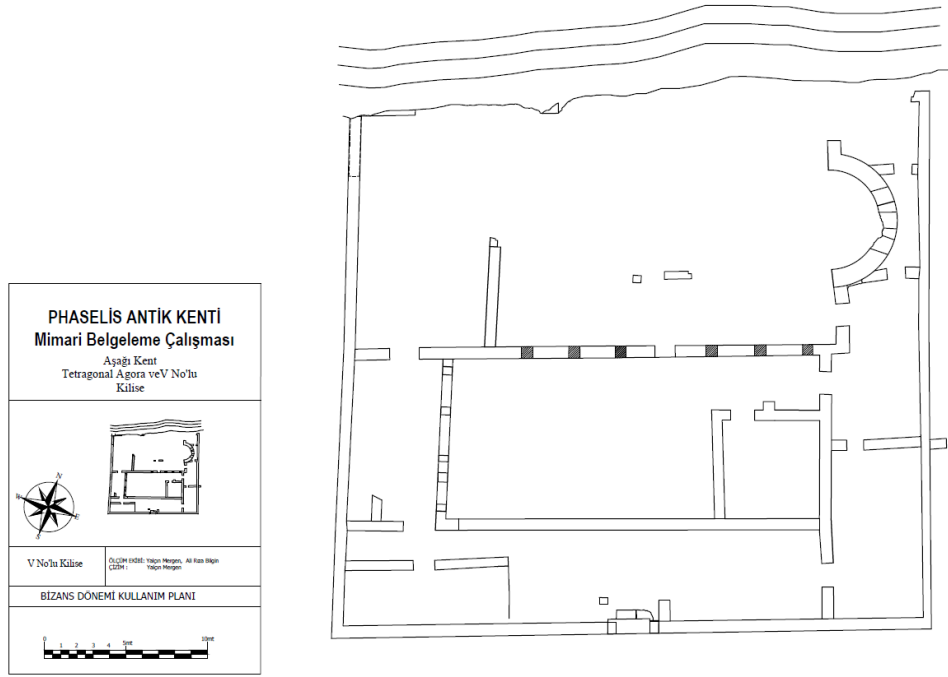

Fig. 19: V No'lu Agora Kilisesi Planı (Y. Mergen)

Phaselis doğal limanları ve ihraç ettiği ürünlerin çeşitliliği sayesinde, yüksek bir ticaret hacmine sahip olmuştur. Kentin bu avantajlı durumu, varlığını Geç Antik Çağ'a kadar sürdürebilmesinde önemli bir avantaj oluşturmuş olmalıdır. Kentin Roma Dönemi mimari yapılarından izlenebildiği kadarıyla, bu dönemde ve sonrasında ticari aktivitelerini karşılayabilmek için birden fazla agoraya, dükkan alanlarına ve depo yapılarına ihtiyaç duymuştur. Öyle ki MS VI-VII. yüzyıla kadar ticaret yapılarının inşa edildiği görülmektedir³⁸. Bunlardan Phaselis Tetragonal Agorası, ithaf yazıtından da anlaşılacağı gibi imparator Hadrianus'un Anadolu'ya ikinci seyahati sırasında, -MS 130/131- yıllarında inşa edilmiştir veya var olan bir yapı dönüştürülerek/modifiye edilerek agora halini almıştır. Yapının işlevi konusunda iki farklı düşünce söz konusudur: Bunlardan ilki yapının ticaret agorası mı yoksa devlet agorası mı olduğudur. Öncelikle diğer tetragonal agoralarla da karşılaştırıldığında aslında içerisinde dükkan sıralarının olduğu düşünülebilir. Fakat benzer yapıda olan Ksanthos Batı Agorası³⁹ ile karşılaştırınca, her iki yapının tamamen ekonomik özellikli mekanlar olduğu kanıtlanamamaktadır. Dolayısıyla burada diğer tetragonal tarzda inşa edilmiş agoralardan farklı bir mimari tasarım söz konusudur.

³⁸ Kentin güney limanında *emporion* olduğu düşünülen bir yapı kompleksi yer almaktadır. Bu kompleksin detaylı çalışılması henüz gerçekleştirilmemiştir. Fakat bu durum kent içerisinde ticari ve kamusal alanların inşasının en az MS V-VII. yüzyıllara kadar sürdüğünü göstermektedir. Yapı içerisinde geçmiş yıllarda gerçekleştirilen çalışmalar ve araştırma raporları için bk. Orhan 2017; Aslan *et al.* 2018; Aslan & Orhan 2019; Arslan & Tüner-Önen 2019a; 2019b.

³⁹ Dönmez 2014, 61-68.

[Αὐτοκράτορι Καίσαρι],
 Θεοῦ Τραϊανοῦ Παρ[θικ]οῦ υἱῶι, Θεοῦ Νέρουα υἱωνῶ,
 Τραϊανῶι Ἀδριανῶι Σ[εβ]αστῶι, ἀρχιερεῖ [μ]εγίστωι,
 δημορχικῆς ἐξουσίᾳ[ς τὸ] ιε', ὑπάτῳ τὸ [γ'], πατρι
 [πατρίδ]ος,
 Ὀλυμπίωι, σω[τήρι τοῦ] σύμπαντος κόσμου
 5 καὶ [τῆς] πατρίδ[ος, τῆς] πόλε[ως] Φασηλιτῶν,
 Τυνδαρίς Διοτε[ί]μου τοῦ φύ[σει] Γναίου Λικινίου,
 Μάρκ[ι]ου υἱοῦ, Ρουφε[ίν]ου τῆ[ν] τετράγωνον ἀγοράν.

Marcus tarafından evlat edinilen Gnaeus Licinius oğlu
 Dioteimos Rufinus'un kızı
 Tyndaris bu Tetragonal Agora'yı, rahmetli Traianus
 Parthicus'un oğlu, rahmetli
 Nerva'nın torunu, imparator Caesar Traianus Hadrianus
 Augustus, pontifex
 maximus, 15. kez tribunica potestas, 3 kez consül olan,
 vatanın babası, Olympios,
 tüm evrenin, vatanın ve Phaselis'lilerin kentinin
 kurtarıcısına itahafen, inşa ettirdi.

Fig. 20. Tetragonal Agora'nın İmparator Hadrianus'a ithaf Yazıtı⁴⁰

Bir diğer tartışma/merak konusu ise burasının bir kült merkezi işlevine sahip olup olmadığıdır. Zira elimizde bunu kanıtlayacak herhangi bir materyal kültür kalıntısı bulunmasa da, kent merkezinde bulunması, anıtsal bir girişe sahip olması, cephe kısmında onurlandırma yazıtlarının yer alması ve aynı zamanda nymphaion ile olan neredeyse bitişik konumu, yapının kült merkezi olabileceği fikrini düşündürmektedir⁴¹. Phaselisliler, diğer Roma Dönemi kentleri gibi kentin merkezinde bir İmparator Kültü alanı inşa ederek imparatorluğun dikkatini bu kente çekmek istemiş olabilirler. Bu tür kamu yapılarının inşasını üstlenmek, kentlerde yaşayan ve yüksek statü ile politik nüfus kazanmak isteyen kişiler tarafından fırsat olarak görülmüştür⁴². Tetragonal Agora'yı yaptıran hayırhah Tyndaris'in de böyle bir beklenti içerisinde olabileceği ihtimal dahilindedir⁴³ (Fig. 20).

Tetragonal Agora'nın kent meydanına bakan ana giriş kapısının sağında ve solunda dikilen onurlandırma yazıtları -özellikle de Rhodiapolisli ünlü hayırhahı Opramoas ile MS 143-146 yıllarında Lykia-Pamphylia Eyaleti'nin *legatus Augusti*'si olan Q. Voconius Saxa Fidus ve oğlu için yapılanlar- MS 141 yılında vuku bulan büyük Lykia depremi ile ilişkilendirilirler⁴⁴. Atina Agorası gibi büyük kamusal alanlarda, kült alanları, başlı başına bir yapı olarak karşımıza çıkabiliyor⁴⁵. Büyük Hellen kentlerinde de, kült alanları içerisinde bir sunak, altar veya sununun gerçekleştirileceği bir alan bulunması beklenebilir. Hatta agoralarda gerçekleştirilen mahkemeler ve toplantılar için konuşma platformları

⁴⁰ Tüner-Önen 2008, 318-319.

⁴¹ İmparator kültüyle ilgili olarak, Augustus ile birlikte başlayan monarşik yönetim biçimi, beraberinde imparatorun kutsanmasını da getirmiştir. Dolayısıyla hem din, hem kültür hem de yönetimle alakalı olduğu için, kültle bağlantılı inşa edilecek veya geliştirilecek olan yapıların sivil yaşam alanlarının tam kalbine inşa edilmesi gerekmektedir bk. Evangelidis 2008, 125.

⁴² Evangelidis 2008, 126; ayrıca bk. Oktan 2011, 197-198.

⁴³ Ancak bu hipotezin gerçek olup olmadığı ancak alanda yapılacak bilimsel kazılar sonucunda anlaşılabilir. Burada ileri sürülen sadece alana ait olasılık dahilindeki bir hipotezdir.

⁴⁴ Tüner-Önen 2008, 158 vdd. Söz konusu yardımın, agora önündeki podyumun aynısının Küçük Hamam yapısında da olması ve aynı dönemlerde bir tamirat geçirmiş olmaları nedeniyle, Küçük Hamam'da da kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Yazıtlar için bk. Tüner-Önen 2008, 250-251; 326-327.

⁴⁵ Evangelidis 2008, 127.

ve bemaların olması beklenebilir⁴⁶. Fakat tetragonal agorada geçmiş yıllarda gerçekleştirilen kazılarda, bu tarz buluntuların ele geçtiğine ilişkin herhangi bir veri yoktur. Bununla birlikte hem alanda yapılan çalışmalara ilişkin ayrıntılı raporlar hem de tetragonal agora özelinde yapılmış bir yayın çalışması olmadığından kazı çalışmalarında elde edilen verilere dair sağlıklı bilgiye ulaşılamadığını da belirtmek gerekir.

Sonuç olarak Tetragonal Agora'nın bir pazar yeri olarak kullanılmasının yanı sıra, bir kült alanı fonksiyonuna sahip olup olmadığı ve içerisinde politik faaliyetlerin gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğine ilişkin sorular, eldeki verilerle net olarak cevaplanabilir nitelikte değildir. Fakat ele geçen bilgiler genel olarak değerlendirildiğinde ve Phaselis'in genel konjonktürüne bakıldığında, Tetragonal Agora dışında, kentin ticaret hacmine cevap verebilecek başka yapılar da (agora, dükkan, depo yapısı vb.) bulunması dolayısıyla söz konusu düşünceler makul görünmektedir. Bununla birlikte Tetragonal Agora'nın kentin merkezinde kamusal alan yaratma görevini üstlenecek bir pozisyonda bulunması da -kesin olmamakla birlikte- kentin politik işlevleri üstlenen bir agora alanı olması görüşünü destekler niteliktedir⁴⁷.

Yapının arkeolojik olarak değerlendirilmesi sırasında farklı kullanım evrelerine sahip olduğu saptanmıştır. Öncelikli olarak yapının, özellikle MS II. yüzyıl Phaselis yapılarında gördüğümüz, çift blok sıralı, arası moloz dolgulu, çift örgü sistemine sahip duvar örgü tekniğiyle inşa edildiği görülmektedir. Bu uygulama aynı dönemlere tarihlendirilen, Küçük Hamam ve Latrina⁴⁸ yapılarında da görülmektedir. Fakat orijinal olan bu evreden ikinci kullanım evresine geçişte, MS 141 yılında gerçekleşen deprem sonrasında hem agorada hem de küçük hamamda ön cepheye podyum sıralarının eklendiği gözlemlenir. Üçüncü evrede ise, iç sırada olan blok örgü kaldırılıp yerine moloz kullanılarak düzensiz bir örgü sistemi kullanılmıştır. Buradan alınan kesme bloklar, geç dönem yapılarında ve muhtemelen agorada bulunan kilisede devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. Yine bu evrede dışta kesme blok, içte ise moloz örgülü duvar sistemi kullanılmıştır. Üçüncü evre içerisinde yapıdaki ana değişiklik, yapının bazilikal planlı bir kiliseye çevrilmesi olmuştur. Dördüncü evre ise yapının yörükler tarafından kullanımı sırasında, avlusunda gerçekleştirilen değişikliklerdir. Burada yörükler muhtemelen hayvanları için, yapının avlusuna kuru duvarla bir oda tarzı yapı örmüşlerdir⁴⁹.

⁴⁶ Dickenson 2017, 157, 194.

⁴⁷ Kent meydanıyla Tetragonal Agora'nın yükselti farkı farklıdır. Tetragonal Agora'nın iç kısmı yaklaşık +1.80 m yüksekte bulunmaktadır.

⁴⁸ Phaselis Küçük Hamam ve Latrina yapıları için bk. Öner 2019.

⁴⁹ Olympos örnekleri için bk. Uçkan *et al.* 2017, 31-48.

BİBLİYOGRAFYA

- Abbasoğlu H. 2009, "Perge 2008". *Anmed* 7, 61-69.
- Akyürek E. 2014, "Andriake: Geç Antik Çağ'da Myra'nın Limanı". *Toplumsal Tarih* 246, 52-57.
- Alanyalı H. S. 2013, "Side Kazısı Raporu". *KST*, 451-470.
- Arslan M. & Tüner-Önen N. 2016, "Phaselis". Eds. H. İşkan & E. Dünder, *Lukka'dan Likya'ya, Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi*. İstanbul, 300-317.
- Arslan M. & Tüner-Önen N. 2019a, "Phaselis Antik Kenti'nde 2018 Yılında Gerçekleştirilen Yüzey Araştırmaları ve Kazı Çalışmaları". *Phaselis* V, 43-83.
- Arslan M. & Tüner-Önen N. 2019b, "Phaselis Kenti'nde 2019 Yılında Gerçekleştirilen Yüzey Araştırmaları ve Kazı Çalışmaları". *Phaselis* V, 425-463.
- Aslan E. Kılıç Y & Orhan U. 2018, "Phaselis Güney Limanı". *Phaselis* IV, 1-13.
- Aslan E. & Orhan U. 2019, "Phaselis 2018 Yılı Güney Liman Alanı Sualtı Araştırmalarında Tespit Edilen Amphoralar". *Phaselis* V, 85-99.
- Atik S. 2002, *Anadolu Macellumları, Pamphylia ve Pisidia Macellumları Işığında bir Tipoloji Denemesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi. Ankara.
- Atilla D. 2019, "Phaselis Kenti Ekonomisi'nin 'Ager Publicus' Süreci Kapsamında Değerlendirilmesi". *Phaselis* V, 1-30.
- Aygün Ç. A. 2016, *Andriake Mureks Boya Endüstrisi*. İstanbul.
- Bayburtluoğlu C. 2004, *Lykia*. Ankara.
- Bayburtluoğlu C. 1982, "Phaselis Kazı Raporu" *KST* V 181-189.
- Bayburtluoğlu C. 1983, "Phaselis Kazı Raporu" *KST* VI 301-312.
- Bayburtluoğlu C. 1986, "Phaselis Kazısı Raporu". *KST* VII, 373-386.
- Birley A. R. 1997, *Hadrian the Restless Emperor*. London.
- Cavalier L. & Descat R. 2012, *Basiliques et agoras de Grece et d'Asie Mineure*. Bordeaux.
- Coulton J. J. 1976, *The Architectural Development of the Greek Stoa*. Oxford.
- Dönmez A. 2014, *Ksanthos Kenti Batı Agorası*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Dickenson C. P. 2017, *On the Agora-Power and Public Space in Hellenistic and Roman Greece*. Oxford.
- Evangelidis V. 2008, "The Architecture of the Imperial Cult in the Agoras of the Greek cities". *Egnatia* 12, 125-144.
- Baz F. 2015, "Merkezi Pisidia'daki Bazı Roma Kolonileri'ndeki İmparator Kültünün Varlığına İlişkin Değerlendirme". *Phaselis* I, 261-275.
- Fırat M. 2016, *Antik Çağ'da Taş Duvar İşçiliği*. İstanbul.
- Gülbay O. 2009, *Anadolu'da İmparator Hadrian Dönemi İmar Faaliyetleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi. İzmir.
- Karahan K. 2019, *Liman Yerleşimlerinde Agoraların Sosyal Hayattaki Yeri ve Mimari Düzenlemesi-Phaselis Tetragonal Agorası Işığında*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Kızgut İ. 2017, "Antalya Tahtalı Dağ Çevresi Yerleşimlerine İlişkin Yeni Bulgular ve Öneriler". *Cedrus* V, 199- 215.
- Kürkçü M. 2015, "Phaselis Su Sistemleri ve Hidrografisi Üzerine Genel Değerlendirme". *Phaselis* I, 69-79.
- Mansel A. M. 1947, *Side 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları*. Ankara.
- Mergen Y. 2020, "Phaselis Antik Kenti Erken Ortaçağ Kent Dokusu ve Mimarisi". Eds. B. Öztürk, H. S. Öztürk, K. Eren, B. B. Aykanat & H. Azeri, *Mnemes Kharin: Filiz Dönmez-Öztürk Anısına Makaleler Anadolu Arkeolojisi, Epigrafisi ve Eskiçağ Tarihine Dâir Güncel Araştırmalar*. İstanbul, 335-350.
- Öztürk N. & Çekilmez M. 2016a, "2015 Myra-Andriake Liman Yerleşimi A Kilisesi Kazı Çalışmaları". *GSED* 36, 27-46.
- Öztürk N. & Çekilmez M. 2016b, "2014 Myra-Andriake Liman Yerleşimi A Kilisesi Kazı Çalışmaları". *GSED* 36, 192 - 209.
- J. Neils & S. Tracy 2003, *The Games at Athens*. New Jersey.
- Oktan M. 2011, *Roma'nın Anadolu'daki Yapı Politikası*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Öner Ç. 2018, *Doğu Akdeniz Liman Kentlerinde Yıkınma ve Temizlik Mimarisine Örnek: Phaselis Küçük Hamamı ve*

- Latrinası*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Öner F. 2018, "Phaselis Antik Kenti Küçük Hamam'ı ve Latrina'sında Kullanılan Yapıtaşları ve Bu Yapıtaşların Bozuşmaları". *Phaselis IV*, 351-360.
- Öner F. 2020, "Phaselis Büyük Hamam, Hellenistik Tapınak ve Diğer Hamamlarda Kullanılan Yapı Taşları ve Phaselis Yapı Taşı Ocağı". *Phaselis VI*, 13-28.
- Orhan U. 2017, "Phaselis 2016 Yılı Güney Limanı Amphora Buluntuları". *Phaselis III*, 141-148.
- Scranton R. L. 1941, *Greek Walls*. Cambridge.
- Schäfer J. H. Schläger, D. J. Blackman, H. Bremer, J. Christern & P. Knoblauch 1981, "Phaselis Beiträge zur Topographie und Geschichte der Stadt und ihrer Häfen". *IstMitt.* 24, 542-561.
- Scherrer P. E. Trinkl, S. Fabrizio-Reuer & M. Scherrer 2006, *Die Tetragonos Agora in Ephesos: Grabungsergebnisse von archaischer bis in byzantinische Zeit, ein Überblick Befunde und Funde klassischer Zeit*. Vienna.
- Tüner-Önen N. 2008, *Phaselis Antik Kenti ve Teritoryumu*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Tüner-Önen N. 2012, "Ideas Concerning the Historical Identity and the Connections of the City of Phaselis an Eastern Mediterranean Port". *MJH II/1*, 205-212.
- Tüner-Önen N. 2013, "Hadrians Reisen im östlichen Mittelmeer anhand neuer Inschriften aus Phaselis". *Adalya XVI*, 93-106.
- Tüner-Önen N. 2015, *Phaselis, Ancient City of Lycian Civilization*. Ankara 2015.
- B. Y. Uçkan, Ö.E. Öncü & S. Evcı 2017, "Olympos Hellenistik ve Roma Dönemi Mimari Araştırmaları: Köprü, Köprü Caddesi ve Kent Surları". Eds, Y. Uçkan-Uçar, *ANMED, Olympos I: 2000-2014 Araştırma Sonuçları*. Antalya, 31-48.
- Wycherley R. E. 1942, "The Ionian Agora". *JHS* 62, 21-32.
- Wycherley R. E. 1993, *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu?* İstanbul.